

7. VYSOKOŠKOLSKÉ VZDĚLÁNÍ

Vzdělání je jednou ze základních pedagogických kategorií. Posuzujeme-li kteroukoliv společnost, klademe si na předním místě otázku, jaké vzdělání poskytuje a komu je poskytuje, k čemu je toto vzdělání zaměřeno, jaká je společenská funkce tohoto vzdělání i jak jsou v dané společnosti uplatňována základní práva na vzdělání u jednotlivých občanů. Také při hodnocení jednotlivce posuzujeme na předním místě jeho vzdělanostní úroveň, šíři jeho všeobecného vzdělání i hloubku jeho vzdělání odborného, jednotu jeho vzdělání teoretického i praktického a při plánování jeho dalšího rozvoje klademe oprávněný důraz na další zkvalitnění jeho vzdělanostního profilu.

Vysoká škola jako pedagogická instituce poskytuje nejvyšší formu vzdělání v naší společnosti. Navazuje na předcházející stupně — na školu základní a střední — poskytující základní vzdělání a střední všeobecné i střední odborné vzdělání a dovršuje rozvoj jedince v jeho všeobecném rozhledu po skutečnosti i v jeho odborné přípravě profilované potřebou oboru, profese i dalšími perspektivami společnosti. Vysokoškolské vzdělání je přitom poskytováno nejen v denní podobě, nýbrž i ve formě dálkového, večerního, případně i korespondenčního studia a na základní vysokoškolské vzdělání navazují postgraduální formy doplňovací, rozšiřovací i specializační ve shodě s ideou permanentní, celoživotní přípravy socialistického občana.

Pod pojmem vzdělání rozumíme soubor vědomostí, dovedností, návyků a schopností, který jedinci umožňuje správně chápat přírodní a společenské jevy a zákonitosti a úspěšně realizovat sociální činnosti výrobní i kulturní povahy. K problematice vzdělání můžeme přistupovat z několika hledisek. Vzdělání můžeme chápat především jako *nástroj* poznávání reality a uskutečňování základních sociálních funkcí jedincem. V tomto smyslu je vzdělání determinováno stupněm rozvoje a perspekti-

vami společnosti, ve které se uskutečňuje. Současně je třeba přistupovat ke vzdělání jako k výslednici určitého *procesu*, ve kterém si jedinec osvojuje soubor vědomostí, dovedností a návyků, rozvíjí si své schopnosti a formuje celou svou osobnost. Tento soubor osvojených a rozvinutých kvalit není nahodilý, ale má svůj vnitřní řád, své proporce a své priority. Z tohoto hlediska můžeme proto vzdělání zároveň pojímat jako *systém*.¹

Hlubší studium vzdělání předpokládá především, abychom klasifikovali jeho jednotlivé druhy, a to podle základních kritérií, jako je funkce vzdělání, vzájemný poměr jednotlivých součástí vzdělání i vztah vzdělání k životu společnosti i jedince. Zároveň je zapotřebí, abychom analyzovali základní dokumenty, ve kterých je vyjádřen cíl vzdělání a konkretizován jeho obsah. Jde o to, objasnit klíčový dokument každého vzdělávacího procesu — profil vzdělání — a z něho vyplývající další závazné dokumenty, jako je studijní plán, studijní osnovy a konečně učebnice. Jde o dokumenty, které usměrňují v každém okamžiku práci vysokoškolských učitelů a v socialistické společnosti mají povahu zákonných normativů.

DRUHY VZDĚLÁNÍ

Pojem vzdělání je jako každá kategorie formulován v nejobecnější rovině. Máme-li se hlouběji v problematice vzdělání orientovat, musíme provést jeho klasifikaci, jeho rozdělení podle různých kritérií. Takovým kritériem může být funkce, kterou vzdělání plní, jeho struktura i vztah k životu společnosti a jedince. Z různých hledisek tak rozlišujeme četné druhy vzdělání, jako je vzdělání všeobecné a odborné, vzdělání teoretické a praktické, vzdělání materiální a formální, vzdělání základní, střední a vysokoškolské, vzdělání přírodovědné, humanitní, technické a umělecké.

Podle převažující funkce, kterou vzdělání plní, rozeznáváme v z d ě l á n í všeobecné a odborné. Všeobecné vzdělání má jedinci umožnit rozhled v oblasti přírodních a společenských jevů a jejich správné pochopení; současně má zajistit jeho všestranný rozvoj z hlediska všech složek komunistické výchovy. Všeobecné vzdělání je předpokladem vzdělání odborného, které z něho vychází a připravuje jedince k plnění konkrétních pracovních i jiných funkcí ve společnosti. Vzdělání všeobecné a vzdělání odborné nenavazují na sebe mechanicky, tj. v tom smyslu, že druhé začíná teprve po ukončení prvního. Tyto dva druhy vzdělání se vždy v určitém poměru *prolínají a rozvíjejí se paralelně v průběhu celého života*. Jestliže v první fázi života jedince dominuje při jeho vzdělání zaměření všeobecné (například na základní nebo na střední škole), pak v pozdějších fázích života jde stále více do popředí vzdělání odborné.

¹ Podrobnou analýzu vzdělání z tohoto hlediska přináší Miroslav Cipro ve spise *Modernizace základního vzdělání*, SPN, Praha 1968.

I v rámci vysokoškolského vzdělání existují oba tyto druhy vzdělání. Na vysoké škole se student dále rozvíjí v oblasti filozofie, ekonomiky a vědeckého komunismu, formuje se jeho světonázorový a morálně politický profil, pokračuje jeho vzdělávání v oblasti jazykové i jeho rozvoj v oblasti estetické, pracovní a fyzické. Těžisko v této fázi tvoří samozřejmě vzdělání odborné, které se ovšem s všeobecným rozvojem studentovy osobnosti v každém okamžiku výchovně vzdělávacího procesu na vysoké škole těsně prolíná a nelze jedno odtrhnout od druhého. Přitom i odborné vzdělání na vysoké škole má na počátku spíše obecnější rovinu (chceme dát absolventovi poměrně široký profil v daném oboru) a v průběhu základního vysokoškolského studia vytváří jen první předpoklady pro příští specializaci, která je prohloubena ve formách postgraduálních, v přípravě k doktorátu a v aspirantuře.

Podle převažující orientace na vědomosti nebo na dovednosti a návyky rozlišujeme vzdělání teoretické a praktické. Teoretické vzdělání má těžisko v systému informací o jevech a zákonitostech v určité oblasti a jeho výslednicí jsou studentovy přesné vědomosti. Toto vzdělání je předpokladem pro vzdělání praktické, jehož těžisko je v aplikaci vědomostí a v dokonale rozvinutých dovednostech a návycích.

Důraz na praktickou stránku vzdělání je charakteristickým znakem moderní pedagogiky jako reakce na přeteoretizované vyučování, na přetěžování málo potřebnou učební látkou, na jednostranné pamětní učení, na nedostatečnou aplikaci a verbalismus. V západní pedagogice se setkáváme od konce 19. století s vyzvedáním praktických aspektů vzdělání v tzv. pracovní škole (Kerschensteiner, Dewey), která však mnohdy vyústovala v jednostranný vzdělávací prakticismus, kdy se podceňuje teorie, rozsah teoretického vzdělání se redukuje na neúnosné minimum a rozrušuje se systematickost v teoretickém vzdělání.

Socialistická pedagogika od počátku vyzvedá ideu *spojení vzdělání se životem*, tj. požadavek těsného sepětí vzdělání s výstavbou socialistické společnosti. Na rozdíl od některých západních směrů řeší tento problém formou *integrace kvalitního a systematického teoretického vzdělání se vzděláním praktickým*; jde o pevné spojení teoretických vzdělanostních východisek se systémem praktických dovedností a návyků, vybraných z hlediska jejich významu při pracovních a sociálních činnostech jedince.

Podle převažující orientace na konkrétní vědomosti a dovednosti nebo na rozvoj schopností můžeme rozlišit vzdělání materiální a vzdělání formální (formativní). Těžisko materiálního vzdělání je v souboru vybraných vědomostí, dovedností a návyků, které si má student z určitých důvodů osvojit proto, aby jich dovedl správně při své činnosti používat. Formální (formativní) vzdělání usiluje o rozvoj studentových schopností, které mu mají v konkrétní situaci umožnit, aby si rychle a úspěšně osvojil potřebné vědomosti a dovednosti. V této koncepci tvoří studijní látka materiál pro rozvoj schopností. Formálně orientovaná

koncepce vzdělání preferuje ty předměty, které poskytují relativně nejvíce možností pro rozumový rozvoj, jako byla tradičně matematika, gramatika nebo logika. Formálně vzdělávací orientaci je však možno uskutečnit v každém vyučovacím předmětu.

Socialistická pedagogika odmítá jednostranné zaměření vzdělání. Zdůrazňuje *jednotu obou aspektů* za priority zřetel materiálního. Základem vzdělání v každém oboru je dokonalá znalost určitého souboru vědomostí, dovedností a návyků, vybraných podle předem stanovených a zdůvodněných hledisek. Zároveň však má být výslednicí vzdělávacího procesu taková úroveň v rozvoji obecných i specifických schopností jedince, aby si v daném oboru i v oborech jiných, zvláště v oborech příbuzných, dovedl v budoucnosti osvojit potřebné nové vědomosti a dovednosti co nejrychleji a co nejspolehlivěji. Tento zřetel má z hlediska anticipační funkce vzdělání v současné době stále větší význam.

Uvedli jsme tři nejobecnější alternativy nejčastěji uvažované při koncepci vzdělání. Zvolená hlediska jsou velmi významná, nejsou však jediná. Podle jiných hledisek můžeme rozlišit *další druhy vzdělání*. Tak podle dosažené úrovně co do náročnosti osvojených vědomostí a dovedností rozeznáváme *vzdělání základní, střední a vysokoškolské*. Každé z nich se spojením s jinými hledisky dá opět rozčlenit (například střední všeobecné a střední odborné vzdělání). Podle převažující skupiny oborů v určité koncepci vzdělání můžeme mluvit například o *vzdělání přírodovědném, humanitním (společenskovědním), technickém nebo uměleckém*. Vzdělání v jednotlivých oborech se blíže označuje názvem těchto oborů. Tak rozlišujeme *vzdělání lékařské, právnické, pedagogické, historické* atd.

Při charakteristice vzdělání, které poskytuje určitá instituce nebo které zjišťujeme u určitého jedince, užíváme konečně dalších bližších označení. Tak podle skladby a proporce oborů, zahrnutých v daném vzdělání, mluvíme o vzdělání mnohostranném nebo jednostranném, podle počtu oborů o vzdělání širokém nebo úzkém, podle struktury vědomostí a dovedností o vzdělání systematickém a nesystematickém, uceleném nebo mezerovitém.

STUDIJNÍ PROFIL

Základní dokument, který určuje koncepci vysokoškolského studia a který tvoří východisko pro zpracování konkrétních studijních plánů a studijních osnov každé vysoké školy, je studijní profil.² Studium na vysoké škole je dlouhodobý pedagogický proces, který předpokládá u uchazeče určitou

² Podrobnější analýzu některých aspektů vysokoškolských profilů přináším v článku Některé problémy vysokoškolských studijních profilů, Vysoká škola XXI/5, 1972/73, str. 219–222.

vstupní úroveň jeho připravenosti, a to z hlediska všech složek komunistické výchovy. Tato vstupní úroveň by měla být na vysokých školách jasně normována (a to především ve svých minimálních ukazatelích) a na počátku studia zjištěna komplexní a objektivní vstupní pedagogickou diagnózou.

V průběhu studia se vysoká škola snaží v předepsané době dosáhnout stanovené *výstupní úrovně* studentových vědomostí, dovedností a návyků, schopností, postojů, zájmů a potřeb, které by měly být opět v předepsané normě objektivně kontrolovatelné. Tyto výstupní studentovy kvality je nutno chápat ve větší šíři, než se tak dosud často děje. Nejde zdaleka jenom o vědomosti a dovednosti z určitého oboru, jak se v praxi mnozí vysokoškolští učitelé domnívají, nýbrž jde zároveň o rozsáhlý soubor obecných i specifických postojů, potřeb a zájmů, které v konečné instanci ovlivní absolventovu činnost na pracovišti i ve veřejném a osobním životě.

Studijním profilem rozumíme právě tuto *výstupní normu absolventových vědomostí, dovedností a návyků, schopností, postojů, zájmů a potřeb*, jichž je třeba dosáhnout z hlediska společenské potřeby i z hlediska absolventova profesionálního a společenského uplatnění. Profil vychází z analýzy základních úkolů, které má absolvent ve společnosti plnit, stanoví hlavní požadavky na absolventa z hlediska jeho příští profese a funkce, určuje hlavní oblasti, ve kterých má být absolvent ve stanovené normě rozvinut, jakož i hlavní postoje, které jsou z hlediska společnosti, pracoviště i absolventova oboru žádoucí.

Tak například při koncepci profilu učitelského studia na pedagogických, přírodovědeckých a filozofických fakultách je třeba vyjít z požadavků společnosti na socialistického učitele, tj. z požadavků na jeho politický a občanský profil, na jeho pedagogickou a metodickou erudici a na jeho bezpečné teoretické i praktické zvládnutí studovaných oborů se zvláštním zřetelem k učivu školy, na které má absolvent působit. Obdobně postupujeme při profilaci absolventů, kteří odcházejí na pracoviště technická, zdravotnická nebo kulturní.

Z hlavních požadavků na absolventa formulovaných ve studijním profilu vyplývá pak celá další koncepce obsahu, organizace i metod pedagogické práce. Tak z profilu vyplývá:

- výběr studovaných předmětů a jejich skladba;
- poměr profilových (základních) a doplňujících disciplín;
- počet hodin věnovaných jednotlivým předmětům a vzájemná proporce předmětů;
- výběr základního učiva v jednotlivých předmětech a jejich profilace, tj. koncepční adaptace studijnímu profilu.

Koncepce studijního profilu je tedy pedagogický úkol mimořádně závažný a předpokládá komplexně zvážit potřeby společnosti, požadavky pracovišť, pro která daná vysoká škola absolventy připravuje, dále přihlídnout k názoru odborníků na rozvoj a perspektivy daného oboru (jde

o nutnou anticipační funkci studijního profilu) i k dosavadním zkušenostem dané vysoké školy. Proto mohou tvořit studijní profily pouze uvážlivě vybrané kolektivy odborníků z vysokých škol, z jiných odborných pracovišť a z praxe, a to v celostátním měřítku s přihlédnutím k světovému vývoji, zvláště k vývoji v socialistických zemích. Přitom je třeba chápat studijní profil vždy jako *otevřený systém základních požadavků na absolventa*, který se mění se změnami společenských potřeb, se změnami podmínek na pracovištích, pro která je absolvent připravován, i s vývojem daného oboru.

STUDIJNÍ PLÁN

Studijní plán³ je dokument, který stanoví pro danou vysokou školu soubor vyučovacích předmětů, jejich posloupnost a jejich proporce (a to v absolutním nebo v týdenním počtu hodin). Při tvorbě studijního plánu rozhodují četná hlediska — hospodářsko-politická, kulturní, pedagogická, psychologická, hygienická i logická. Studijní plán může být pro danou vysokou školu *závazný* (má povahu státní normy) nebo *doporučený* (modelový, vzorový). V současné době všechny stupně škol v ČSSR, tedy i školy vysoké, mají závazný studijní plán. V něm se uplatňuje právo dvacetiprocentní variability podle možností i potřeb dané vysoké školy, fakulty nebo oboru. Studijní plán je východiskem pro studijní osnovy a učebnice i pro rozvrh vyučovacích hodin v dané vysoké škole.

Vyučovací předměty obsažené ve studijním plánu jsou jednak *profilové* (základní), v nichž je těžiště studia, jednak *doplňující* (pomocné). Z hlediska jejich závaznosti pro studenty můžeme rozlišit *předměty povinné* (závazné pro všechny studenty), *volitelné* (student si z několika předmětů musí jeden zvolit; tím lze dosáhnout diferenciaci a větvení daného studia) a konečně *nepovinné* (pro které se student může rozhodnout podle svého zájmu, nemusí však navštěvovat žádný). Obsah vyučovacích předmětů na školách I. a II. cyklu tvoří vybrané vědomosti a dovednosti z jednoho nebo z několika oborů. Na vysokých školách nebo v kursech vysokoškolské povahy jsou od sebe odděleny přednášky, zaměřené na podávání vědomostí v určitém oboru, a semináře a cvičení, určené hlavně k získávání dovedností a návyků.

Nastupování jednotlivých předmětů (přednášek, seminářů, cvičení) ve studijním plánu se řídí požadavkem jejich soustavnosti a vzájemné návaznosti. Počet hodin věnovaných určitému předmětu je dán jednak významem tohoto předmětu z hlediska daného studijního profilu, jednak vzta-

³ K dané problematice viz mou stať *Vysokoškolská pedagogika a přestavba studia*, SPFFBU I-12/13, Brno 1977/78, str. 133–145.

hem předmětu k předmětům ostatním (zda a nakolik je daný předmět předpokladem pro studium předmětů dalších) a rozsahem dovedností v daném předměte (výcvik dovedností je časově daleko náročnější než osvojování vědomostí).

Vážným problémem studijních plánů bývá *mnohopředmětnost*. Dochází k ní ve spojitosti s narůstajícím počtem vědních oborů, pomocných věd jednotlivých oborů i mezioborových disciplín. Střídání předmětů na jedné straně zpestřuje výuku, zvyšuje aktivitu a snižuje únavu. Překročí-li však únosnou míru, vede na druhé straně k roztržiténosti a mozaikovitosti vědomostí a přetěžuje studenty. O nápravu v tomto směru usilovala různá opatření. Středověk znal sukcesivní plán, kdy se jednotlivé předměty probírají po sobě; tento způsob ovšem málo dbá na vzájemné vztahy mezi obory. Novodobá pedagogika vyzkoušela jiná opatření, jako je konsolidace, koncentrace nebo komplexní vyučování. Konsolidací studijního plánu rozumíme snahu snížit počet vyučovacích předmětů na minimum, koncentrací a komplexním vyučováním spojování několika oborů do jednoho celku. Oba přístupy však skrývají nebezpečí v tom, že se může rozrušit systém informací a tím podstatně snížit vědecký charakter výuky. Socialistická pedagogika proto klade důraz spíše na dokonalou *mezioborovou koordinaci* jako na důležitého činitele, který může překonat nebezpečí atomizace a mozaikovitosti výuky.

STUDIJNÍ OSNOVY A UČEBNICE

Studijní osnovy jsou dokument, který stanoví pojetí a učivo určitého vyučovacího předmětu. Obdobně jako studijní plán mohou být doporučené (modelové), anebo závazné, jak je tomu v současné době na československých vysokých školách, kdy jednotné závazné vysokoškolské osnovy dávají učiteli právo pouze určité variace a modifikace v učivu v rozsahu 20 0/0.

Při zpracování studijních osnov stojí v popředí několik závažných hledisek, která se v nich mají uplatnit. Je to požadavek jejich *vědeckosti* (tj. být na odpovídající úrovni daného vědního oboru) a požadavek jejich *ideovosti* (odpovídat ideovým kritériím vysokoškolské výuky v socialistické společnosti), požadavek jejich *soustavnosti* (přitom didaktický systém nemusí být mechanickou kopií vědního systému, nesmí s ním však být v zásadním rozporu), požadavek jejich *přiměřenosti* dosavadním předpokladům studentů a konečně požadavek jejich *koordinovanosti* s jinými výukovými disciplínami (s jinými přednáškami, semináři, cvičeními, pracemi a exkursemi).

Podle pojetí a formy zpracování můžeme rozlišit obecně několik typů studijních osnov: osnovy lineární a cyklické, osnovy rámcové a podrobné, osnovy průměrné, minimální a maximální.

Lineární osnovy zpracovávají učivo tak, že látka stále postupuje a jednou probraný úsek učiva se již trvale předpokládá. *Cyklické osnovy* se naopak k jednotlivým prvkům látky periodicky vracejí a probírají ji na vyšší úrovni (do větších podrobností, na vyšší úrovni zobecnění). *Rámcové osnovy* stanoví pouze hlavní úkoly předmětu a sled vyučovacích témat. *Podrobné osnovy* určují v rámci každého tématu i pojmy, zákonitosti, případně i typické příklady, které mají studenti poznat nebo řešit. Vývoj studijních osnov za poslední desetiletí vedl na všech stupních škol od osnov rámcových k podrobným, i když autoři usilují o co nejstručnější formulaci učiva. Při řešení studijních osnov se někdy setkáváme se snahou odlišit, čeho lze v průměru dosáhnout (*osnovy průměrné*), co tvoří bezpodmínečné minimum (*osnovy minimální*) a čeho je možné případně dosáhnout za optimálních předpokladů u studentů a za optimálních vyučovacích podmínek (*osnovy maximální*). Obvyklé osnovy jsou průměrné; zdůraznění minimálních požadavků je důležité pro učitele, aby si uvědomil, bez čeho student nemůže absolvovat danou disciplínu nebo kurs a bez čeho nemůže postoupit do vyššího ročníku nebo kursu.

Struktura studijních osnov je obvykle taková, že v první části je formulováno pojetí předmětu (jeho cíle, úkoly a struktura, případně i jeho základní principy a metody), ve druhé části je pak stanoveno přehlednou formou učivo pro jednotlivé semestry, je rozděleno do logických celků podle složek dané disciplíny, podle kapitol a témat učební látky. Studijní osnovy *vznikají* ve spolupráci vysokoškolských pracovníků různých vysokých škol, fakult a oborů i zkušených praktiků a jsou schvalovány odpovídajícím ministerstvem (většinou ministerstvem školství). Návrh studijních osnov je vhodné nejprve prověřit výzkumem na vybraných školách, fakultách a katedrách a teprve pak je plně zavádět do praxe jako závaznou normu, která má v základních ukazatelích sjednocovat učivo všech vysokých škol v našem státě.

Na základě studijních osnov vznikají pro jednotlivé disciplíny odpovídající učebnice, skripta a jiné pomůcky. **V y s o k o š k o l s k á u č e b n i c e** poskytuje studentům didakticky uspořádané učivo pro určitou disciplínu nebo soubor příbuzných oborů. Dokonalá učebnice plní několik funkcí. Určuje obsah i kvalitu studijní látky, poskytuje jak obecné formulace pojmů a zákonitostí, tak i vhodné příklady a úlohy k řešení, umožňuje pochopení látky, její procvičování, upevnění v paměti a kontrolu a v neposlední řadě svým obsahem i formou zpracování má navodit pozitivní vztah studentů k oboru, k učivu i k samotné studijní práci.

Didaktika formuluje na základě zkušeností i na základě výzkumů četné **p o ž a d a v k y n a u č e b n i c i**, z nichž uvedme alespoň ty nejvýznamnější:

— *požadavky na obsah učebnice* — ideovost, vědeckost, shoda se studijními osnovami, přiměřenost dosavadním předpokladům studentů, sepětí učiva s praxí;

— *požadavky na didaktickou výstavbu učebnice* — jasný logický postup; přesné rozčlenění látky (příklady, popisy nebo líčení, zobecňující závěry, teze ke vštípení); výklad látky konkrétní, stručný, doložený a přesvědčivý; induktivní postup od příkladů k pravidlům, od jedinečného k obecnému; názorně vybavené učebnice (obrazy, mapy, schémata, grafy a diagramy, popřípadě i přiložené zvukové nahrávky); příležitost pro samostatnou práci studentů (kontrolní otázky, praktické úkoly k řešení);

— *požadavky na jazykovou kulturu* — přísně zachovávat spisovnou jazykovou normu, usilovat o živý a výrazný jazyk přiměřený chápání studentů (jejich dosavadní slovní zásobě i jejich jazykové zkušenosti);

— *požadavky na technickou, estetickou a hygienickou stránku učebnice* — formou zpracování usnadnit studium a budit zájem o učivo; volit vhodný materiál (papír i vazbu); zajistit dobrou čitelnost textu i kvalitu ilustrací; využít různých druhů písma, vhodně graficky uspořádat jednotlivé strany i celé kapitoly ad.

Dokonalá učebnice je mimořádně náročný úkol a v praxi se často setkáváme (zvláště u náhradních forem, jako jsou různé druhy skript a rozmnožovaných studijních materiálů) s nerespektováním i nejzákladnějších požadavků na výběr, na uspořádání a na zpracování látky jakož i na grafickou úpravu textu. Kultura pedagogické práce vyžaduje, abychom nepomíjeli ani kvalitu učebnice (nebo jiných forem textových studijních materiálů) jako významného prostředku vysokoškolské výchovně vzdělávací práce, na jehož úrovni je závislá i úroveň našich výsledků.

